

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

**XIX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН
ӨНІРІНДЕГІ САУДА ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ****Әбдіразақ Бердібек Маратұлы**Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультетінің 1 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Сайлаубаева Н. Е.

XIX ғ. екінші жартысында оңтүстік өңірдің толықтай отар аймаққа айналуы Ресейдің Орта Азия елдерімен сауда-байланысын арттыра түсті. Бұл жағдай оңтүстік аймақтағы сауда байланыстарын зерттеген А.Н.Тетеревников, П.Г. Галузоның, П.И.Пашиноның еңбектерінде баяндалды. А.Н.Тетеревниковтың еңбегінде қазақ даласының сауданың дамуына сипаттама жасалды. П.Г.Галузоның еңбегінде оңтүстік өңірдегі сауданың түрлеріне мән берген. Мысалы: П.Г.Галузо XIX ғасырдың 60-шы жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік өлкесіне тән саудасаттық жүйесінің екі ерекшелігін көрсетті. Бірінші, сауданың айырбас жасау арқылы жүзеге асу кезеңі. Екінші, ақшамен сауда жасау енді ғана қалыптасқан қалалар мен әскери бекіністерде орын алды.

Қазақ даласында айырбас сауданың таралуын зерттеген тарихшылардың бірі П. Небольсин өзінің «Қырғыздар» атты мақаласында қазақ жеріндегі сауда туралы былай деп жазады: «Қырғыздармен (қазақтармен) екі арадағы сауда шекаралық және далалық деп екіге бөлінеді. Шекаралық сауданың далалық саудадан түпкі айырмашылығы – оның өндірісінің ұсақтығында. Кез-келген тұрақ, елді мекендерде тауарлардың аз да болса өз қоймалары бар. Енді қырғыздар бірыңғай керек-жарақтарын іздеп екі жүз шақырым жерге босқа сенделмейді. Сондықтан да бұдан басқа сауда орталықтары оларды қызықтырмайды. Соңғы кезде капиталистер өз заттарын шекарада көптеп сата алмағандықтан, қырғыздарды шекарада күтпей, олардың ауылдарына барып сауда жасауды күшейтті. Бай ауылдармен қарым-қатынасқа еніп, өз керуендерін далалық шет аймақтарға аттандыратын болды. Сөйтіп, сауданың бұл түрі, енді көлемі жағынан шекаралық саудадан әлдеқайда артып кетіп отыр» [1]-деп жазды. Мұндай саудада ақшаның орнына айырбас сауданың басым болуы, бәсекенің болмауы, саудада тауарды мал басымен бағалау арқылы жүргізілуі. Тасымалдаушы саудагерге салық салынбай, еркін сауда ретінде жүргізілді. Айырастаушы саудада көпестер байып қарапайым халық кедейленді.

Айырбас сауданың дамыған ортасы жәрмеңкелер болды. Жәрмеңкелердің жалпы 1832 жылы алғаш Бөкей ордасында ашылды. Ал 1880-90 жылдары Қазақстандағы сауданың басты түріне айналды. Табысы жоғары далалық жәрмеңкелер пайда болды. Жаздық және күздік деп бөлінген жәрмеңкелер әмбебап негізге ие болды. Айырбас түрінде, ақшалай немесе несиелік түрде де сауда айналымы жүріп жатты. Ал жәрмеңкелердің әмбебап негізде болуы тез арада өріс алып, дамуына сеп болды.

Сыр өңіріндегі ең бірінші жәрмеңке Перовск фортында ашылды. 1862 жылы өлкедегі өндіріс пен сауданы дамыту мақсатында тәжірибе ретінде Сырдария әскери шебінде жылына екі рет көктемгі және қысқы жәрмеңкелерді ұйымдастыру туралы қаулы қабылданды. Көктемгі жәрмеңке мерзімі: 5-ші – 15-ші ақпан, қысқы жәрмеңке мерзімі: 1-ші – 9-ші желтоқсан болып белгіленді. Жәрмеңке базары үш күнге қойылды: жексенбі, сәрсенбі, сенбі. 1863 ж. Перовск фортындағы қысқы жәрмеңкенің сауда айналымы 3695 р. құраса, 1864 ж. бұл көрсеткіш 7536 рубльге артқан. Сырдардария облысында жәрмеңкелік сауданың дамуының нәтижесінде өлкенің сауда қатынастарының қалыптасуы жалғасып, өлкенің ары қарай ресейлік процестерге тартылуы жалғасты.

Оңтүстік өңірде жәрмеңкелік жүйеден бөлек стационарлы сауда жүйесі болды. Стационарлы Оңтүстік өңірдегі басты мәдени-экономикалық орталықтардағы тұрғылықты сауда мекемелерін қарастыратын болсақ, 1860 жылдың өзінде Перовск фортында барлығы 101 сауда сәкілері мен 44 сәкі үйлері тіркелген [5]. Мұрағат деректері бойынша, XIX ғ. 50-жылдары Әулиеата қамалының өзінде базардан басқа 250 сәкілі үйлер болған. 1864 ж.

Шымкентте 500-ге тарта сауда орындары тіркелсе, Түркістан қаласында 1867 ж. 1600-ге тарта ірілі -ұсақты сауда сәкілері жұмыс жүргізген. 1910 ж. Қазалыда – 280, Перовск фортында – 237 сауда мекемесі қызмет етті. Сол сияқты Әулиеата қаласында – 214 мануфактура тауарлары, 247 бакалея заттары, 1 ұсақ-түйек және сән магазині және т.б. көптеген сауда орталықтары халыққа қызмет етті.сауда: сауда орталықтары, қоймалар, көтерме сату дүкендері, сатып алу және өткізу дүкендері, базарлар, сауда сәкілері, сауда үйлері тәрізді т.б. үзбей жұмыс жасайтын сауда орындарынан тұрды. Қазақстанда стационарлы сауданың орталықтары, бірінші кезекте, қалаларда шоғырланды [2].

Сауда үйлерінің пайда болуы Ресей мен Орта Азия хандықтарының арасындағы сауда байланысын жақсартта түсті. А.Н. Тетеревников атап көрсеткендей, Ресейге қосылған алғашқы жылдарда, Сыр өңірінде орыс көпестерге қарағанда Хиуа және Бұқара хандықтарының саудагерлері көбірек кезетін. Өйткені бұл кезеңде Сыр өлкесінде орыс көпестерінің саны аз болғандықтан, сауданы кең көлемде жүргізе алмаған. Әрине, олардың ортаазиялық алыпсатарлармен бәсекелесуі де қиын еді. Орыс көпестері жергілікті халықтың тілін білмеді, дәстүрін жете түсінбеді, тіпті Ресейдің ішкі аудандарынан қазақ даласына келіп сауда жасауға көпестердің батылы да бара бермеген. Осының бәрі сауданы өрістетуге кедергі болған. Осыған байланысты, бастапқыда орыс көпестері өз тауарларын көбіне татар саудагерлері арқылы өткізді. Татар саудагерлері жергілікті халықтың тілі мен дәстүрерін жақсы білді, олардың ғасырлар бойы қалыптасқан сауда саласындағы тәжірибесінің мол болуы және діни ұстанымдарының бір болуы да, саудаға үлкен септігін тигізді. Мәселен, Ресей империясы Орта Азиялық хандықтарды толығымен бағындырғанға дейін, ол хандықтардың заңдары бойынша, діні бөлек (мұсылман емес) саудагерлерден, зекет салығы екі еселенген мөлшерде алынды. Орта Азия хандықтары Ресейге бағынғаннан кейін, өлкедегі бұл жағдай күрт өзгерді, отарлы үкіметтің қолдауымен орыс көпестері азиялық көпестерді ығыстырып, үстемдікке ие болды.

Қазақтарда кейін көпес ретінде саудаға қосыла бастады. Професионалды саудагерлердің көпшілік тобын делдалдар (маклерлер) құрды.

Ауқатты қазақтардың арасынан өз көпестері шығып, олар шептерде, форттарда, әсіресе ауылдарда сауда-саттықты өрістетті. 60-жылдардың орта шенінде Перовск фортында сауда-саттықты Тройцк, Ташкент, Бұхара, Хиуа қалаларымен сауда байланысы жергілікті қазақ көпестері жүргізді; олар тауар алу үшін Ірбіт жәрмеңкесіне, Қытайдың Чугучак қаласына дейін баратын. Кейбір қазақ көпестерінің меншігінде аса мол айналым капиталы болды. Мәселен, ағайынды Қонақбаевтардың 150 мың р., Медеубаевтардың - 300 мың р., Жүнісбайдың – 500 мың р. қаржысы болды. Ішіндегі ең ірілері банктерден несие алып сауда жасады [6].

Көпестер қоғамдық өмірге де өз үлестерін қосты, әсіресе, қайырымдылық іс-шараларын жасау ісінде көзге түсті. Көпестер өз капиталдарының бір бөлігін білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау мекемелеріне және мешіт басқа да ғимараттарды тұрғызуға көмек ретінде жұмсады [7]. Мәселен, 1874 ж. Н.И. Ивановтың қаржылық қолдауымен Қазалы қаласында православ шіркеуі салынды . Сырдария облысында 1891-1892 жж. үлкен жұт болып, халқы аштыққа ұшыраған кезде көпес Г. Хусайынов 300 адамға өз қаражаты есебінен қаржы берді [2].

Патша үкіметі оңтүстік өңірді толығымен отарлағаннан кейін сауда жолдарын да иелік ете бастады. Оңтүстік өңірді басып алу Орта Азиядағы басқа хандықтар мен сауда байланысын орнатуға үлкен мүмкіндіктер берді. Ресейдің капиталдық өндірісі мен Қазақстанның ауыл шаруашылдық өндірісі арасында байланыстар орнады.Сауда және өсімқорлық, айырбас саудалары дами түсті. Бұл өлкенің өз ішінде тауар айналымының өсуін өркендете түсті. Мақта, мата өнімдері және басқа күнделікті тұрмыста қолданылатын бұйымдар көтеріңкі бағада сатылып отырды. Халыққа айырбас сауда тиімсіз шарты қаншалықты ауыр болсада келісуге мәжбүр болды. Халық өзіне қажет тауарларды сатып алатындай, өздерінің артық өнімдерін өткізетіндей басқа мүмкіндіктері жоқ еді. Сырдария облысы өңдеуші кәсіпорындары Түркістан өлкесінде өзінің әмбебаптылығымен ерекшеленді. Қазақстанның тек Сырдария облысынан шығатын сантонин тауары әлемдік саудада өте маңызды орынды иеленген, бірден-

бір тауар түрі болды. Сауда айналымында, Қазақстанның оңтүстігінде жергілікті қолөнер сипатындағы өндіріс орындардың фабрика-заводтық өндірістен басым болуына байланысты, қолөнер бұйымдарының рөлі жоғары болды. Қолөнер сипатындағы өндіріс орындардағы техникалық деңгейдің төмен болуына байланысты, олар шығарған тауарлар, Ресейдің өндірістің тауарларымен бәсекеге түсе алмады

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі

1. Небольсин П.И. Очерк торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой, Кокандом со стороны Оренбургской линии // Записки русского Географического общества. – С-Пб., 1856. - Т.Х. – 373 с
2. ейдыбаева Б.Ш. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі сауда жүйесінің дамуы (Сырдария облысы материалдарының негізінде) ҚР Алматы, 2010.- 43 б.
3. Тетеревников А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – С-Пб., 1867. - 72 с
4. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения киргизов вт. пол. XIX века – нач. XX вв. – Фрунзе: Илим, 1980. – 301 с
5. Масанов Н.Э. Налоговая политика царизма в 20-60-х гг. XIX в. в Казахстане: автореф. ... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1980.
6. Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. / под ред. С.М. Дубровского. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 345 с
7. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. - М.: Изд. АН СССР, - 1963. – 238 с
8. Қазақстан тарихы. – Алматы: «Атамұра» баспасы, 2002. - Т.3. – 768 б

ӘОЖ 93/94

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ШЕТ ЖЕРЛЕРГЕ АУАКӨШУІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әжібай Арай Ерланқызы

aray031219@mail.com

Жумабекова Сымбат Акилбекқызы

zumabekovasymbat7@mail.com

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандығының 1 курс студенті, Шымкент, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Ә.С. Еркінбекова

Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі кезеңде өткен тарихымызды қайта қарап, оны жан-жақты таразылап, кеңінен зерттеуге мүмкіндіктер алғаны баршамызға мәлім. Қазақ халқы жер бетіндегі өскелең халықтардың бірі. Қазақ халқының демографиясы туралы сөз болғанда, өткеніндегі күрделі оқиғаларға байланысты, Қазақстаннан тыс жерлерге ауа көшуі туралы айтпай кетуге болмайды.

XX ғ. алғашқы жартысында қазақ халқы дүние жүзінде болып жатқан саяси оқиғалардың, түрлі жағдайлардағы халықаралық қатынастардың ықпалына ұшырап, қилы кезеңдерді басынан өткерді. Сан мыңдаған қандастарымыз 1916-1933 жылдардың аралығында алдымен Ресей империясының, кейін большевиктердің қысымынан ата қонысынан ажырап, көршілес жатқан алыс-жақын шетелдерге үдере көшуге мәжбүр болды. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ ұлтының туған жерінен еріксіз кетіп, басқа елден пана іздеуінің бір себебі – 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс болған еді. Аталған қозғалыс туралы академик М.Қозыбаев: «1916 жылғы патша өкіметіне қарсы наразылық жалпыхалықтық сипат алды. Күн тәртібінде ұлт бостандығы қойылды, қазақ мемлекеттілігінің хандық құрылымын қалпына келтіруге талпыныс болды. Шын мәнінде, 1916-жыл XX ғасыр басындағы қазақ халқының саяси